

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στη δεύτερη ελληνική έκδοση	vii
Εισαγωγή του εκδότη (G. S. Kirk) - Μέθοδοι και στόχοι του Υπομνήματος	ix
Συνομογραφίες	xvii

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ (Α-Δ)	77
Πρόλογος G. S. Kirk	79
Προλογικό σημείωμα των επιμελητών	81
Γενική Εισαγωγή	83
Υπόμνημα	115
ΥΠΟΜΝΗΜΑ (Ε-Θ)	345
Πρόλογος G. S. Kirk	347
Γενική Εισαγωγή	351
Υπόμνημα	385
ΥΠΟΜΝΗΜΑ (Ι-Μ)	581
Πρόλογος J. B. Hainsworth	583
Γενική Εισαγωγή	587
Υπόμνημα	621
<i>Ευρετήριο</i>	827

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ο παρών τόμος συγκεντρώνει τα υπομνήματα των G. S. Kirk και J. Hainsworth στις ραφωδίες A-M της Ιλιάδας που είχαν κυκλοφορήσει το 2003 και το 2004. Οι στόχοι τους εκτίθενται επαρκώς και με σαφήνεια τόσο στην Εισαγωγή του Γενικού Εκδότη του υπομνήματος, G. S. Kirk, όσο και στα σύντομα προλογικά σημειώματα των συντακτών των επιμέρους υπομνημάτων, G. S. Kirk (A-Δ), G. S. Kirk (E-Θ) και J. Hainsworth (I-M).

Τη μετάφραση έχουν φέρει σε πέρας οι φιλόλογοι Ηλίας Τσιριγκάκης, Φιλιά Φιλίππου και Μαρία Καίσαρ, ενώ πολύτιμες υπήρξαν οι συμβουλές των συναδέλφων Δανιήλ Ιακώβ, Μιχάλη Τιβέριου, Εμμανουήλ Βουτυρά και Γιώργου Παράσογλου.

Από την πλευρά μου μένει να ευχαριστήσω θερμά για την άφιξη, όπως πάντα, συνεργασία τους εκδότες Λεωνίδα και Φρόσω Μιχάλη, άξιους συνεχιστές του έργου του αείμνηστου πατέρα τους Ανδρέα, με προτροπή του οποίου είχε ξεκινήσει η μετάφραση αυτού του μνημειώδους υπομνήματος στην Ιλιάδα.

Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 2018

Αντώνης Β. Ρεγκάκος

Σημ.: Το αρχαίο κείμενο που προτάσσεται του υπομνήματος ακολουθεί την έκδοση των D. B. Monro και T. W. Allen (Οξφόρδη 1920).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ (G. S. KIRK): ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΟΣ

Περισσότερα από ογδόντα χρόνια έχουν περάσει από τότε που κυκλοφόρησε το δίτομο υπόμνημα του Walter Leaf στην *Ιλιάδα*, και εδώ και καιρό ήταν αναγκαία η αντικατάστασή του. Ο ανά χείρας τόμος εγκαινιάζει μια εξάτομη σειρά, η οποία ενδέχεται να καλύψει αυτήν την ανάγκη. Είναι φυσικό να ελπίζουμε ότι θα το πετύχει, αλλά ταυτόχρονα επιβάλλεται να υπογραμμίσουμε ότι σε καμιά περίπτωση δεν το φανταζόμαστε ως έργο «οριστικό» περισσότερο από όσο ήταν το μεγάλο ατομικό εγχείρημα του Leaf. Διότι πώς θα μπορούσε να υπάρξει ένα οριστικό υπόμνημα για ένα ποίημα τόσο μακροσκελές, ιδιοφυές και περίπλοκο, που πάντοτε μένει ανοικτό σε καινούριες προσεγγίσεις; Αυτή η ιδέα της οριστικότητας έχει ζημιώσει σε αρκετές περιπτώσεις την κλασική φιλολογία, και οφείλουμε να παραδεχτούμε χωρίς δισταγμό ότι πολλές από τις κρίσεις που θα επιχειρήσουμε στις επόμενες σελίδες αναπόφευκτα είναι προσωπικές, ανεπαρκείς και ι-διότυπες. Πρόθεσή μας στάθηκε ασφαλώς να δημιουργήσουμε ένα υπόμνημα που να παρέχει όλα τα στοιχεία που χρειάζονται οι σοβαροί αναγνώστες αυτού του μνημειώδους ποιήματος. Το γεγονός, όμως, ότι πολλά πράγματα θα χρειαστεί τελικά να τροποποιηθούν οφείλεται στη φύση της ίδιας της *Ιλιάδας* και στον επί του παρόντος ατελή χαρακτήρα των ομηρικών σπουδών.

Σε κάθε περίπτωση ο Όμηρος δημιουργεί ειδικά προβλήματα. Το πλήθος των έργων κριτικής για τον ποιητή αυτόν είναι δυσεπισκόπητο και έχει περάσει από ιστορικές φάσεις μερικές από τις οποίες έχουν λη-σμονηθεί εντελώς. Η άποψη ότι η *Ιλιάδα* και η *Οδύσεια* αποτελούν σε μεγάλο βαθμό προφορική ποίηση και ότι τα λογοτυπικά συστήματα, που αποκάλυψε διεξοδικά ο Milman Parry από το 1928 και εξής, βασίζο-νται στο χαρακτηριστικό αυτό προκάλεσε έως έναν βαθμό καλόδεκτη ανακούφιση, όχι μόνο επειδή άνοιξε σημαντικούς νέους ορίζοντες στην κριτική αλλά και επειδή κατέστησε παρωχημένη την πόλωση μεταξύ «α-ναλυτικών» και «ενωτικών». Οι περισσότεροι φιλόλογοι αναγνωρίζουν σήμερα ότι τα ομηρικά έπη προέκυψαν αφενός από μια εξελισσόμενη προφορική επική παράδοση και αφετέρου από την ενοποιό και δημιουργική εργασία ενός εξαιρετικού μνημειακού συνθέτη. Υπάρχει ακόμα χώρος για διαφωνίες σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν οι δύο αυτές δυνάμεις, και είναι εξαιρετικά σημαντικό ο υπομνηματιστής να δείξει καταλεπτώς από χωρίο σε χωρίο και από επεισόδιο σε επεισόδιο ποιο στοιχείο είναι παραδοσιακό και ποιο έχει επινοηθεί, τροποποιηθεί ή προσαρμοστεί από τον βασικό συνθέτη για το μεγαλεπήβολό του σχέδιο.

Κάθε ερευνητής που ασχολείται με το αρχαϊκό ελληνικό έπος πρέπει να είναι προετοιμασμένος να υπει-σέλθει σε περίπλοκα και δυσεπίλητα ζητήματα που αφορούν στην ιστορία της ύστερης εποχής του χαλκού και της πρώιμης εποχής του σιδήρου, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων· στην πολιτική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια αυτών των εποχών· στην ηρωική ηθική και θρησκεία, από κοινού τόσο με το τελετουργικό υπόβαθρο ζωής και θανάτου όσο και με τις εξελισσόμενες δοξασίες για τους θεούς· στις λεπτομέρειες του οπλισμού και του πολέμου εν γένει, καθώς και στη ναυτική ορολογία —τουλάχιστον αναφορικά με την πρόσληψή τους στην ποίηση· στους στόχους και τους περιορισμούς των προφορικών αοιδών και στις πιθανές επιδράσεις που είχαν στην ποίηση νεότερα συστήματα γραφής· σε πολλά άλλα τεχνικά ζητήματα αλλά προπάντων στη γλώσσα, στο μέτρο και στο ύφος των ποιημάτων, στοιχεία στα οποία βασίζονται όλα τα υπόλοιπα, καθώς και ο λογοτεχνικός πυρήνας του έπους. Υπό ιδανικές συνθήκες ένα καινούριο και εμπειριστατωμένο υπόμνημα ακόμη και ενός μόνο τμήματος της *Ιλιάδας* θα έπρεπε να συνταχθεί από ομάδα επιστημόνων που θα περιλάμβανε τουλάχιστον έναν φιλόλογο, έναν ιστο-ρικό-αρχαιολόγο, έναν ειδικό της προφορικής επικής ποίησης και κατά προτίμηση έναν θρησκευολόγο, έναν ερευνητή της μυθολογίας και της λαογραφίας, καθώς και έναν μελετητή του μέτρου. Προβάλλουν, όμως, με-γάλες δυσκολίες, και εύκολα μπορούμε να φανταστούμε τον άχρωμο και ετερόκλητο χαρακτήρα των σχολίων που θα προκύψουν από μια παρόμοια συνεργασία —για να μην αναφέρουμε τις οργανωτικές δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές έχουν ήδη μεταβάλει τους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων, αλλά ένα είδος ατομικού σχεδιασμού και εποπτείας έχει οπωσδήποτε θεμελιώδη σημασία.

Ο αναγνώστης σύντομα θα διαπιστώσει ότι ο ανά χείρας τόμος του υπομνήματος δεν είναι κατάφορτος από παραπομπές στη σύγχρονη βιβλιογραφία ή από περίτεχνες συγκρίσεις με μεταγενέστερες εξελίξεις στην αρχαία Ελλάδα. Το γεγονός οφείλεται εν μέρει στην πεποίθηση ότι τα πρακτικά όρια ενός υπομνήματος

που εκδίδεται στην Αγγλία το έτος 1985 αποκλείουν τη μεγάλη έκτασή του και ότι, δεδομένης της ανάγκης για μέγεθος μέσης τάξεως, ήταν προτιμότερη η χρήση του διαθέσιμου χώρου για την παράθεση των προσωπικών ερμηνειών του συγγραφέα, που βασίζονται κυρίως στο ομηρικό κείμενο, παρά παραπομπών σε πιο απόμακρα είδη σύγχρονων ή απλώς νεότερων μελετών.

Τα μειονεκτήματα ενός υπερφορτωμένου υπομνήματος είναι πασίγνωστα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο εξονυχιστικός υπομνηματισμός ιδίως σύντομων έργων (ή επιμέρους ενοτήτων, για παράδειγμα, εκτεταμένων έργων) αποκλείεται να έχει μεγαλύτερη φιλολογική αξία. Σε έναν, όμως, επαρκή αναγνώστη του Ομήρου πρέπει να προσφερθούν όλα τα απαραίτητα στοιχεία για να μορφώσει ο ίδιος άποψη για τα προβλήματα και να επιτύχει μια πιο ικανοποιητική κατανόηση του κειμένου. Δεν χρειάζεται να βομβαρδίζεται με καταλόγους άρθρων και παράλληλων χωρίων και με πλήθος παραπομπών στις οποίες, το πιθανότερο, ποτέ δεν θα ανατρέξει — ή μάλλον, όταν όντως γίνεται μια παραπομπή, πρέπει να είναι τέτοιου είδους, ώστε ο αναγνώστης να γνωρίζει ότι θα αποδειχθεί χρήσιμη, αν αποφασίσει να την εντοπίσει. Τα σύγχρονα υπομνήματα έχουν σημειώσει μεγάλη πρόοδο από αυτήν την άποψη, αλλά μερικά συνεχίζουν να παραπέμπουν σε άλλα έργα, χωρίς να σκιαγραφούν το είδος βοήθειας που εξασφαλίζουν. Η τακτική αυτή χρησιμοποιείται μερικές φορές ως μέσο αποφυγής του είδους εκείνου ερμηνείας, η οποία πρέπει να δοθεί περιληπτικά από το ίδιο το υπόμνημα. Άλλο κοινό σφάλμα των κατάφορτων υπομνημάτων προκύπτει από την κατ' αρχάς επαινετέα επιθυμία τους να προσφέρουν εν παρόδω πλήρη κλασική παιδεία καταγράφοντας κάθε δυνατή επίδραση που γνώρισε το υπό συζήτηση έργο ή που άσκησε το ίδιο στη μεταγενέστερη γραμματεία. Το εγχείρημα θα ήταν αξιόπαινο, αν μπορούσε να ευοδωθεί, αλλά πολύ συχνά το αποτέλεσμα είναι ένα υπόμνημα που αδυνατεί να διακρίνει τα προβλήματα που απαιτούν πραγματικά διαλεύκανση. Πάντως τα ομηρικά έπη συνιστούν ειδική περίπτωση, καθώς βρίσκονται στις απαρχές της σωζόμενης αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας και οι επιδράσεις που δέχτηκαν είναι δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να εντοπιστούν· ενώ η λογοτεχνία και ο πολιτισμός ύστερα από αυτά έχουν επηρεαστεί εμφανέστατα από το επικό υπόβαθρο, η εξαντλητική ανίχνευση των επιδράσεών τους από κάθε άποψη αποδεικνύεται αυτοκαταστροφική.

Τέλος, κάθε υπόμνημα συνιστά προσωπική συλλογή ζητημάτων που πρέπει να συζητηθούν ή όχι, και ακόμη ένα εγχείρημα εναντίον της ιδέας της οριστικότητας είναι ακριβώς ότι αυτή εμποδίζει την προσωπική προσέγγιση, η οποία παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα. Δεν υπάρχει, εξάλλου, κάποιος πλήρης και αντικειμενικός κρυπτογραφικός κώδικας για την *Ιλιάδα*, ο οποίος πρέπει να αποκρυπτογραφηθεί. Υπάρχουν συγκεκριμένα προβλήματα, ιδίως σε γλωσσικό επίπεδο, τα οποία μπορούν να αντιμετωπιστούν με τρόπο λιγότερο ή περισσότερο οριστικό, αλλά κατά τα άλλα το κείμενο παρουσιάζει πλήθος ιδεών οι οποίες απαιτούν απαντήσεις από τον αναγνώστη και για τις οποίες αυτός πρέπει να συγκρίνει τις δικές του αντιδράσεις με εκείνες του υπομνηματιστή. Ίσως, ως αποτέλεσμα, προσαρμόσει τα συναισθήματά του στα συναισθήματα του άλλου — πρόκειται για λογικό επακόλουθο, εφόσον εν τέλει ο υπομνηματιστής συστήνεται ως επαγγελματίας και τουλάχιστον διέθεσε τον χρόνο να εντρυφήσει στο ποίημα σε όλες τις εκφάνσεις του κατά τρόπο τον οποίο δεν μπορούν να συναγωνιστούν ούτε οι απόλυτα αφοσιωμένοι φοιτητές. Ο υπογραφόμενος συγγραφέας έχει συναίσθηση του γεγονότος ότι οι προσωπικές του απόψεις συχνά προέκυψαν από μη θεωρητικές δυσκολίες και ότι η επίγνωση του ευρέος φάσματος των πιθανών αντιδράσεων απέναντι στην ομηρική ποίηση τον απέτρεψε συχνά να προτείνει μία μοναδική και οριστική φιλολογική ερμηνεία. Ο αναγνώστης συχνά θα δοκιμάσει έντονα συναισθήματα για την ποίηση και την αποτελεσματικότητά της, αλλά ο συγγραφέας δεν θεωρεί καθήκον του να προσπαθεί πάντα να μορφοποιεί αυτά τα συναισθήματα, εκτός των ορίων της γλώσσας και των δεδομένων, επιβάλλοντάς του μία μονοσήμαντη ερμηνευτική πορεία ή κάποια συγκεκριμένη αισθητική θεωρία.

Επιπλέον, η μελέτη του Ομήρου παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα, εξαιτίας των οποίων δύσκολα μπορεί να ασκηθεί μια ιστορικοκεντρική κριτική τους ανεξάρτητα από το είδος της. Τα προφορικά, εξάλλου, ποιήματα διαφέρουν σημαντικά από εκείνα που συντέθηκαν με τη βοήθεια της γραφής ή που επινόησε ένας μόνο ποιητής με συνειδητή δημιουργική πρόθεση. Ο περίπλοκος τρόπος σύνθεσης ενός ιλιαδικού χωρίου — που, το πιθανότερο, βασίζεται τόσο στην παραδοσιακή εξέλιξη των προφορικών ηρωικών ποιημάτων σε διάστημα αρκετών γενεών όσο και στις συγκεκριμένες ανάγκες και τα συναισθήματα του μνημειακού συνθέτη ο οποίος έχει κατά νου την πλοκή μιας μακροσκελούς και σύνθετης *Ιλιάδας* — πρέπει να αποκαλυφθεί όσο το δυνατόν καθαρότερα, για να γίνει δυνατή η αξιολόγηση του κειμένου ή ακόμη και η «ανάγνωσή» του με τρόπο ανάλογο εκείνου που εφαρμόζεται στα εγγράμματα ποιήματα. Για να αναφέρουμε ένα απλό παράδειγμα, οι συχνές επαναλήψεις που συνιστούν ουσιαστικό στοιχείο της προφορικής ποίησης χρειάζονται «εξήγηση» υπό αυτήν την έννοια· αν εκληφθούν απλώς ως τμήμα του κειμένου χωρίς προϊστορία (και αυτό είναι αναπόφευκτο να συμβεί από την αυθόρμητη σύγκριση με άλλα κείμενα, που αυτήν τη φορά έχουν συ-

ντεθεί με τη βοήθεια της γραφής και έχει διαβάσει ο αναγνώστης), θα θεωρηθούν είτε ασήμαντες εκφάνσεις είτε εκκεντρικά υφολογικά χαρακτηριστικά τα οποία, αν έχουν κάποια σημασία, σχεδόν σίγουρα θα παρερμηνευθούν —θα ερμηνευθούν, δηλαδή, με κάποιον άλλον τρόπο παρά ως απαραίτητα τεχνάσματα της προφορικής σύνθεσης και της «ακρόασης» της (διότι η ίδια η έννοια της «ανάγνωσης» είναι προφανώς παραπλανητική για την προφορική ποίηση, και η παρατήρηση αυτή δεν υπαγορεύεται από σχολαστικισμό).

Ακόμη ένα παράδειγμα των συνεπειών από την παράβλεψη του προφορικού υπόβαθρου και του ιδιάζοντος τρόπου σύνθεσης της *Ιλιάδας* προκύπτει από την ερμηνεία τόσο των προσώπων όσο και των εθίμων και των πρακτικών του έπους. Ο Αγαμέμνωνας αναδύεται από το κείμενο ως μια σύνθετη και εξαιρετικά ασταθής μορφή. Υπάρχει, όμως, πιθανότητα ένα μέρος τουλάχιστον αυτής της αστάθειας να οφείλεται στην ατελή συρραφή διακριτών αρχικά στοιχείων της προφορικής παράδοσης. Ένα είδος κριτικής αντιμετώπισης του ερωτήματος αν η δοκιμή του ηθικού του στρατεύματος στη ραψωδία Β (σχετικά βλ. σημ. στ. 84 κ.ε.) προέκυψε με αυτόν ή με κάποιον άλλο τρόπο είναι πράγματι εύλογο και απαραίτητο, ούτως ώστε να κρατήσουμε απέναντι στο κείμενο στάση ούτε υπέρμετρα δογματική ούτε εντελώς εσφαλμένη. Αυτή η στάση μπορεί να επιτευχθεί όχι τόσο με την ανάπλαση της πρόθεσης του συγγραφέα (παρότι και εκείνη δεν κρίνεται ασήμαντη) όσο από τον εντοπισμό πιθανών αλλοιώσεων στη διαδικασία παράδοσης του κειμένου, οι οποίες μπορεί να κατέστησαν τους «κειμενικούς» υπαινιγμούς διαφορετικούς από εκείνους που είχε υιοθετήσει ή επεδίωκε ο Όμηρος. Διότι είναι περισσότερο από πιθανό ότι η μορφή του Αγαμέμνονα στην *Ιλιάδα* αποτελεί αμάλγαμα απόψεων (για τους κυβερνήτες λ.χ.) και πραγματικών περιγραφών (είτε του ίδιου είτε κάποιου άλλου επιφανούς αρχηγού), που εμφανίστηκαν σε παλαιότερα ποιήματα και αποτελούσαν μέρος του αποθέματος του προφορικού αοιδού σε θέματα, φράσεις, στίχους και χωρία. Τέτοια στοιχεία ενδέχεται να έχουν επιλεγεί και συγκεντρωθεί με ατελή τρόπο στη διαδικασία της μνημειακής σύνθεσης, και κρίνεται εύλογο και απαραίτητο το ερώτημα αν κάτι παρεμφερές έχει συμβεί στην προκείμενη περίπτωση. Οι ακατανόητες αντιδράσεις διαφόρων προσώπων, που εμπλέκονται στη δράση του ποιήματος, προς το μοτίβο της δοκιμασίας παραπέμπουν σε καταφατική απάντηση, η οποία ενδέχεται να μεταβάλλει έως κάποιον βαθμό το είδος της στάσης κάποιου απέναντι στο κείμενο της κοινής έκδοσης αλλά και στο ίδιο το πρόσωπο του βασιλιά.

Για παραπλήσιους λόγους πολλά ζητήματα που αφορούν συγκεκριμένες λεπτομέρειες στην *Ιλιάδα* απαιτούν ένα είδος διερεύνησης και ερμηνείας, που συνήθως δεν θεωρείται απαραίτητο στην περίπτωση λ.χ. του μυθιστορήματος του 19ου αιώνα. Τα φιλολογικά σχόλια σε ένα τέτοιο έργο συχνά φαίνονται πολύ απλά, διότι γνωρίζουμε ήδη πάρα πολλά για το υπόβαθρό του. Ασφαλώς το ζήτημα θα αποδειχθεί εντελώς διαφορετικό προκειμένου για ένα έπος το οποίο έχει συντεθεί κατά εντελώς ανοίκειο τρόπο και σε μια ξένη, στην ουσία νεκρή, γλώσσα και αφορά σε τρόπο και στάση ζωής διαφορετικούς από τους δικούς μας —πρόκειται επιπλέον για τεχνητό κατασκευάσμα, καθώς απαρτίζεται εν μέρει από στοιχεία, απόψεις και μοτίβα που έχουν αντληθεί από διαφορετικές γενεές σε περίοδο τριακοσίων περίπου ετών αν όχι μεγαλύτερη. Στην περίπτωση αυτή ανακύπτουν ποικίλα προβλήματα σχετικά με το κείμενο, για το οποίο πρέπει να επιστρατευθεί μια ολόκληρη σειρά φιλολογικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, θεολογικών, μυθολογικών και κοινωνιολογικών γνώσεων. Μπορεί να ηχεί υπερβολικό, αν, όμως, ο υπομνηματιστής δεν κρατήσει αυτήν τη στάση, θα αφήσει πολλούς από τους αναγνώστες του έκθετους στη σύγχυση και την παρανόηση στις οποίες αναπόφευκτα οδηγεί μια επιφανειακή αντιμετώπιση αυτού του εξαιρετικά περίπλοκου και συχνά γριφώδους κειμένου.

Μια τέτοια απόφαση παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα για τον ίδιο τον υπομνηματιστή, και, το κυριότερο, του επιτρέπει να αφοσιωθεί στο πρωταρχικό του μέλημα. Η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* αποτελούν ειδικές περιπτώσεις, καθώς το κείμενό τους, σε αντίθεση με πολλά σωζόμενα αρχαιοελληνικά έργα, παραδίδεται σε γενικά εξαιρετική κατάσταση. Το γεγονός οφείλεται στο ιδιαίτερο καθεστώς που ίσχυε για τον Όμηρο στην αρχαιότητα και στις προσπάθειες παγίωσης του κειμένου που έγιναν τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ. ιδίως σε σχέση με τα Παναθήναια και τον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ. στις βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας και, σε μικρότερη έκταση, στην Πέργαμο (βλ. παρακάτω Γενική Εισαγωγή, κεφ. 3). Η *Ιλιάδα* στάθηκε ιδιαίτερα τυχερή, καθώς μια πλήρης σειρά σχολίων σώθηκε σε μερικά από τα σημαντικότερα μεσαιωνικά χειρόγραφα, ιδίως στον κώδικα A (Venetus Graecus 822 του 9ου αιώνα, ο οποίος σήμερα φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου στη Βενετία). Και μόνο αυτό το χειρόγραφο θα πρόσφερε στον αναγνώστη ένα εύχρηστο κείμενο της *Ιλιάδας*. Βελτιώθηκε ασφαλώς από τη σύγχρονη φιλολογική εργασία, ενώ η έκδοση Οξφόρδης, η οποία βασίστηκε στην εξέταση όλου του φάσματος των χειρογράφων και στους έως τότε γνωστούς παπύρους, καθώς και στην θεμελιώδη μελέτη των σχολίων από τον Lehrs και τον Ludwig τον 19ο αιώνα, έχει γίνει αποδεκτή ως λίγο-πολύ η σύγχρονη κοινή έκδοση. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι τέλεια. Είναι γενικά παραδεκτό ότι το σύστημα του Allen για την ταξινόμηση των χειρογράφων σε «οικογένειες» αποδεικνύεται μερικές φορές παραπλανητικό, πολλοί ομηρικοί πάπυροι έχουν γίνει γνωστοί τα τελευταία πενήντα χρόνια, και η

έκδοση των αρχαίων σχολίων από τον Erbse έλυσε πολλά φλέγοντα προβλήματα. Το κριτικό υπόμνημα θα μπορούσε να βελτιωθεί αισθητά, και ένας νέος εκδότης θα επιθυμούσε να μεταβάλει κάποιες γραφές και την ορθογραφία μερικών τύπων στο ίδιο το κείμενο και πιθανόν να μεταφέρει μια δεκάδα περίπου ολόκληρων στίχων στο κριτικό υπόμνημα· πρόκειται για ασήμαντες αλλαγές σ' ένα κείμενο σχεδόν 16.000 στίχων. Οι περισσότερες μεταβολές έχουν σχετικά μικρές συνέπειες, ενώ οι ουσιαστικότερες, ιδίως όσες σχετίζονται με την κατάσταση ολόκληρων στίχων, θα συζητηθούν διεξοδικά άμα τη εμφανίσει τους στο ανά χείρας υπόμνημα· δεν βασίζονται, όπως είναι το πιθανότερο, σε καίριες μεταβολές των μαρτυριών των χειρογράφων (όσο και αν βελτιωθεί η ανάλυση των σχέσεων μεταξύ τους) ούτε σε καινούριους παπύρους (που σπανίως επηρεάζουν τις γνωστές γραφές) αλλά μάλλον σε επανεκτίμηση των εσωτερικών μαρτυριών των ίδιων των ποιημάτων και λιγότερο σε απόψεις των αρχαίων κριτικών, όπως καταγράφονται στα σχόλια.

Μια καινούρια έκδοση της *Ιλιάδας* είναι επιθυμητή, αν ακολουθεί τις αυστηρότερες φιλολογικές προδιαγραφές, και θα αποτελούσε, ασφαλώς, μεγαλύτερο εγχείρημα. Είναι ευνόητο ότι ο υπογραφόμενος δεν θα μπορούσε να το αναλάβει, ούτε και αν ήταν ειδικευμένος σε κωδικολογικά (ιδίως) ζητήματα, όπως απαιτείται για κάτι τέτοιο. Η σύνταξη ενός υπομνήματος είναι ήδη αρκετή. Η μοναδική δυνατή εναλλακτική λύση, αντί δηλαδή να εκδώσουμε ένα εντελώς καινούριο κείμενο, θα ήταν να υιοθετήσουμε το κείμενο των Monro και Allen με παράλειψη μερικών στίχων, με παραπομπές σε έναν πολύ μικρό αριθμό παπύρων που αποκαλύφθηκαν εκ των υστέρων και επιφέρουν κάποιες αλλαγές, με πληρέστερη παράθεση των απόψεων των αρχαίων κριτικών, ιδίως του Αρίσταρχου και του Ζηνόδοτου, αλλά χωρίς ριζική αναθεώρηση των μαρτυριών των μεσαιωνικών χειρογράφων. Αυτό επιχείρησε ο P. von der Mühl στην *Οδύσσεια*, και η Stephanie West και ο J. B. Hainsworth κινήθηκαν στην ίδια κατεύθυνση, αν και σε μικρότερη κλίμακα, στο κείμενό τους των ραψωδιών α-δ και ε-θ αντιστοίχως στην αξιοθαύμαστη καινούρια ιταλική έκδοση της *Οδύσσειας* (*Omero, Odissea* τόμ. I και II). Οι προσπάθειες αυτές κρίνονται εντυπωσιακές από διάφορες απόψεις, αλλά τα κριτικά τους υπομνήματα δεν είναι σε καμιά περίπτωση ικανοποιητικά, καθώς εναποθέτουν περισσότερα ζητήματα από ό,τι συνήθως στην υποκειμενική κρίση του εκδότη και σε πολλά σημεία προκαλούν σύγχυση στον αναγνώστη. Αποτελεί ακλόνητη πεποίθηση του υπογραφόμενου ότι όλα τα σημαντικά θέματα που αφορούν στο αρχαιοελληνικό κείμενο μπορούν να συζητηθούν επαρκώς στο Υπόμνημα και στην ουσία παρουσιάζονται καλύτερα εκεί παρά σε ένα αναγκαστικά ελλιπές και εξαιρετικά επιλεκτικό κριτικό υπόμνημα.

Επιστρέφουμε τώρα στο ίδιο το Υπόμνημα: αφού δηλώσαμε ήδη ότι δεν θεωρείται οριστικό, δεν προσφέρει πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση, απορρίπτει την ιδέα του αυτόνομου κειμένου και απαιτεί από τον αναγνώστη να ανατρέξει στο κείμενο της έκδοσης της Οξφόρδης ή σε κάποιο παραπλήσιο, εύλογα θα τεθεί στον συγγραφέα του το ερώτημα σε τι είδους υπόμνημα στοχεύει. Η απάντηση, όσο προφανής και αν φαίνεται, είναι ότι αποσκοπεί να βοηθήσει τους σοβαρούς αναγνώστες επισημαίνοντας και αίροντας τις περισσότερες από τις δυσκολίες τις οποίες υποθέτουμε ότι θα συναντήσει κάποιος που γνωρίζει στοιχειωδώς την ομηρική γλώσσα και οι οποίες θα σταθούν εμπόδιο σε μια αισθαντική και εμπειριστατωμένη προσωπική προσέγγιση της *Ιλιάδας*. Τρέφουμε επίσης την ελπίδα ότι ο ανά χείρας τόμος θα συνδράμει άλλους φιλόλογους να κατανοήσουν καλύτερα το επικό ύφος, τα λογοτυπικά και ρυθμικά του στοιχεία ειδικότερα, καθώς και πολλά γνωστά θεματικά προβλήματα μεγαλύτερης κλίμακας. Περιττό να σημειώσουμε ότι οι δύο αυτές όψεις θεωρούνται αλληλένδετες και, όπως είναι φυσικό, δεν μπορούν να εξεταστούν χωριστά. Οι κατάλογοι της ραψωδίας Β συνιστούν προφανώς ιδιαίτερη πρόκληση για τον υπομνηματιστή, και ελπίζουμε και εδώ ότι η σχετικά πλήρης πραγμάτευσή τους θα διασαφηνίσει αρκετά ζητήματα σε ένα ούτως ή άλλως συγκεχυμένο ερευνητικό πεδίο. Παντού, όμως, στόχος παραμένει η συντομία (ακόμη και σε βάρος της κομψότητας) εξαιτίας της στενότητας χώρου, που προκύπτει από όσα έχουν συνολολογήσει εκδότης, συγγραφέας και αναγνώστης ο καθένας από τη δική του σκοπιά.

Τέλος, ευελπιστούμε ότι ολόκληρη η *Ιλιάδα* θα καλυφθεί από τους πέντε υπόλοιπους τόμους, ο καθένας από τους οποίους θα πραγματεύεται τέσσερις ραψωδίες. Φανταζόμαστε ότι κάθε τόμος δεν θα υπερβεί τις τριακόσιες τυπωμένες σελίδες —ο προκείμενος τις ξεπέρασε αφενός εξαιτίας της ανάγκης να σχολιαστούν πολλές κοινόχρηστες λέξεις και φράσεις που απαντούν για πρώτη φορά στο ποίημα και αφετέρου λόγω των ιδιαίτερων απαιτήσεων των δύο καταλόγων. Οι επόμενοι τόμοι ετοιμάζονται ταυτόχρονα από διαφορετικούς συγγραφείς, ενώ ο υπογραφόμενος έχει αναλάβει την ευθύνη σύνταξης του δεύτερου τόμου και επιμέλειας του συνολικού έργου από άποψη μορφής και συνέπειας. Με τέσσερις ραψωδίες και εισαγωγικά δοκίμια 40-50 σελίδων ανά τόμο το έργο συμποσούται με 60 σελίδες υπομνήματος για κάθε ιλιαδική ραψωδία μέσης έκτασης, που τελικά δεν είναι πολύ: μικρότερο από το υπόμνημα σε μια αρχαιοελληνική τραγωδία ή από το εξειδικευμένο υπόμνημα σε μία ομηρική ραψωδία, όπως το ευπρόσδεκτο έργο του C. W. Macleod, *Iliad Book XXIV* (Cambridge 1982). Η συντομία κρίθηκε ως εκ τούτου πολύ σημαντική όπως και η προσεκτική

επιλογή. Προσπεράσαμε σιωπηρά πολλές λέξεις, φράσεις και στίχους, μολονότι θα μπορούσαμε να σημειώσουμε σχετικά πολλά χρήσιμα πράγματα, αν διαθέταμε περισσότερο χώρο. Όλα τα υπομνήματα είναι υποχρεωμένα να το κάνουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό· το πρόβλημα, όμως, είναι ότι οι συγγραφείς τους έχουν την τάση να παρακάμπτουν ακόμη και πραγματικές δυσκολίες, τουλάχιστον στην πρώτη τους εμφάνιση. Η διάρθρωση του προκειμένου έργου προσφέρει το πλεονέκτημα ότι μερικές φορές δίνεται η δυνατότητα επανόρθωσης μιας παράλειψης σε επόμενο τόμο, και το ίδιο, έως έναν βαθμό τουλάχιστον, ισχύει και για σημαντικά έργα της βιβλιογραφίας που ενδέχεται να έχουν παραβλεφθεί.

Ο συγγραφέας στηρίχτηκε σε συγκεκριμένα βασικά έργα, στα οποία παραπέμπει συχνά· για παράδειγμα για γλωσσικά θέματα στα έξοχα έργα του Chantraine, *Grammaire Homérique* και *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (και λιγότερο στους Frisk, Leumann, Shipp, *Lexicon des frügrüchischen Epos* και H. von Kamptz, *Homerische Personennamen*)· για αρχαιολογικά ζητήματα ως έσχατη καταφυγή στο *Archaeologia Homérica*· για την τοπογραφία (ιδίως στη ραψωδία Β) στο έργο των R. Hope Simpson και J. F. Lazenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad* (Οξφόρδη 1970), μια ιδιαίτερα σαφή παρουσίαση των μαρτυριών έως τη χρονολογία δημοσίευσής της (καθώς και στους D. L. Page, *History and the Homeric Iliad* [Berkeley and Los Angeles 1959] και J. M. Cook, *The Troad* [Οξφόρδη 1973])· για τις περιγραφές μαχών στη μελέτη του B. Fenik, *Typical Battle Scenes in the Iliad* (Wiesbaden 1968). Από παλαιότερα υπομνήματα χρησιμοποίησα το εξαιρετικό υπόμνημα του Walter Leaf *The Iliad* (2 τόμοι, 2^η έκδοση Λονδίνο 1900-2), το οποίο, αν και απαρχαιωμένο από πολλές απόψεις και υπερβολικά «αναλυτικό», περιλαμβάνει αρκετές έγκυρες ακόμη παρατηρήσεις, μερικές από τις οποίες παρατίθενται στο ανά χειράς Υπόμνημα με τον δέοντα σεβασμό. Τα σύντομα υπομνήματα, όπως του M. M. Willcock για τις ραψωδίες Α-Μ της *Ιλιάδας*, μπορεί να περιέχουν επίσης χρήσιμες ιδέες. Το ιταλικό *Odissea*, έργο πολλών συγγραφέων, προσφέρει πολύτιμο υλικό για διάφορα θέματα κοινά και στα δύο έπη· για κοινούς τόπους που απαντούν στον Όμηρο και στον Ησίοδο βασική πηγή στάθηκαν τα υπομνήματα του M. L. West.

Ο κατάλογος μπορεί να συμπληρωθεί: λ.χ. τα συγκεντρωμένα μελετήματα του Milman Parry στο A. Parry, εκδ., *The Making of the Homeric Verse* (Οξφόρδη 1971) αναμφίβολα συγκαταλέγονται στις «βίβλους» ενός υπομνηματιστή για θέματα λογοτύπων, και το ίδιο ισχύει για τα Ευρετήρια των Prendergast-Marzullo και Dunbar-Marzullo. Αξιοσημείωτο είναι ότι το Υπόμνημα ενισχύουν παραπομπές σε έναν αριθμό έργων-κλειδιών, τα οποία είναι προσιτά στους αναγνώστες. Για γλωσσολογικά ζητήματα πρέπει να προσθέσουμε κάτι ακόμη· το ανά χειράς Υπόμνημα, συγκρινόμενο λ.χ. με του Leaf, περιλαμβάνει πολύ λιγότερες παρατηρήσεις σχετικά με αμφιλεγόμενες συντάξεις και τύπους λέξεων, και αυτό γίνεται σκόπιμα. Μία από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις σχετικά με την ομηρική γλώσσα παρουσιάζεται στο έργο του K. Meister, *Die homerische Kunstsprache* (Λιψία 1921), το βασικό συμπέρασμα του οποίου, ότι, δηλαδή, η γλώσσα της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* είναι στην ουσία τεχνητές, συνδυάζουν στοιχεία διαφορετικών διαλέκτων και περιόδων, χαρακτηρίζονται από μεγάλη ελευθερία στις μετρικές προσαρμογές, την οποία εκμεταλλεύονται και στις περιπτώσεις των συναίρέσεων και του δίγαμμα, σπανίως αμφισβητείται. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται απόλυτα στην *Grammaire* του Chantraine για παράδειγμα· όπως έθεσε το ζήτημα ο L. R. Palmer, *The Greek Language* Λονδίνο και Βοστώνη 1980, 83: «...η επική γλώσσα προδίδει τόσο τον τεχνητό και συμβατικό της χαρακτήρα όσο και το ότι αποτελεί προϊόν μακραίωνης και πολύπλοκης ιστορίας». Ο τεχνητός χαρακτήρας της επιβεβαιώνεται επίσης από μια μελέτη των λογοτυπικών συστημάτων και των προσαρμογών τους μετά τον Milman Parry (π.χ. Βλ. J. B. Hainsworth, *The Flexibility of the Homeric Formula* [Οξφόρδη 1968]). Ο επικός αοιδός απολάμβανε προφανώς μεγάλη ελευθερία στην προσαρμογή παλαιότερων μορφών, στον συνδυασμό διαφορετικών διαλεκτικών στοιχείων κ.ο.κ. Το αποτέλεσμα είναι ότι αδυνατούμε συνήθως να αναγάγουμε μια ιδιάζουσα και ασυνήθιστη σύνταξη ή μορφή σε συγκεκριμένο στάδιο της συντακτικής ή μορφολογικής εξέλιξης. Οι νεότερες μορφές πρέπει να αυξήθηκαν στα ύστερα στάδια της προφορικής επικής παράδοσης—ιδίως την εποχή του Ομήρου—, αλλά ακόμη και έτσι η βεβαιότητα είναι ανέφικτη, καθώς δεν εφαρμόζεται αναγκαστικά η συνήθης λογική της γλωσσικής εξέλιξης. Για αυτόν τον λόγο οι εκτεταμένες σημειώσεις για παρόμοιες προφανείς ανωμαλίες, που χαρακτηρίζαν τα ομηρικά υπομνήματα έως το 1930, σήμερα φαίνονται περιττές και συχνά παραπλανητικές. Σχετική επιχειρηματολογία μπορεί περιστασιακά να οδηγήσει σε ένα συμπέρασμα στις σελίδες λ.χ. του περιοδικού *Philologus*, αλλά αποδεικνύεται συνήθως εξαιρετικά περίπλοκη και αβέβαιη ως προς τα αποτελέσματά της. Ο χρήστης ενός συνηθισμένου υπομνήματος ελάχιστα μπορεί να βοηθηθεί από παρόμοιες εικασίες, όποια και αν είναι η αξία τους μακροπρόθεσμα· το ίδιο, εξάλλου, ισχύει και για μερικές από τις θεωρητικές συζητήσεις σχετικά με μυκηναϊκές λέξεις και τύπους που αποκαλύφθηκαν στις πινακίδες Γραμμικής Β.

Ο ανά χειράς τόμος αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη λεπτομερή λειτουργία του μέτρου και του ύφους

σε επίπεδο ιδιολέκτου και ιδίως σε σχέση με τη «συσσωρευτική» ή προσθετική τεχνική των αιδών προφορικής ηρωικής ποίησης· στον ήχο και στον ρυθμό του στίχου, όπως καθορίζονται από τον τύπο των τομών και των ρυθμικών κώλων· στα διάφορα είδη διασκελισμού και στους τρόπους σύνθεσης μακροσκελέστερων προτάσεων· στο αισθητικό αποτέλεσμα των στίχων που περιλαμβάνουν μια ολοκληρωμένη πρόταση και των ρεόντων σε αντίθεση με εκείνους που διακόπτονται από εσωτερική στίξη· και στον υποτακτικό ή παρατακτικό τρόπο σύνταξης. Η έμφαση σε παρόμοια θέματα οφείλεται μερικώς στην παράλειψή τους από τους υπομνηματιστές εν γένει αλλά κυρίως στο γεγονός ότι αυτά αποκαλύπτουν πώς ήταν δομημένος ο ομηρικός στίχος και πώς ο βασικός συνθέτης χρησιμοποιούσε τη λογοτυπική και συμβατική γλώσσα της παράδοσης, για να δημιουργήσει το πολύχρωμο μωσαϊκό της *Ιλιάδας* του. Μεγάλο μέρος του τεράστιου εύρους και της ποικιλίας αυτής της ποίησης χάνεται εντελώς, αν δεν κατορθώσουμε να παρατηρήσουμε όλα αυτά που υπερβαίνουν τον «απλό» μηχανισμό της στιχουργίας, ή μάλλον κινούνται διαρκώς από εκεί προς τα βάθη της σημασίας και του ύφους υπό την ευρύτερη έννοια. Μερικές φορές ομολογουμένως η παρατήρηση «ανοδικών τριπτύχων» και συναφών μορφών (πρόκειται για έναν όρο που χρησιμοποιούμε για στίχους τους οποίους απαρτίζουν τρία κώλα αυξανόμενης σταδιακά έκτασης χωρίς ή με αδύναμη τομή στον τρίτο πόδα αλλά με παρουσία ισχυρής τομής στον τέταρτο) φαίνεται εκτός θέματος ή αυθαίρετη, ζητούμε, όμως, από τον αναγνώστη να διαβάσει τους προκείμενους στίχους δυνατά, όπως απαγγέλλονταν, προτού απορρίψει το υπόμνημα ως υπερβολικό.

Φροντίσαμε επίσης να προσφέρουμε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες, όχι πάντοτε αλλά από καιρό σε καιρό, σχετικά με τον λογοτυπικό χαρακτήρα φράσεων και στίχων —ακόμη και μεμονωμένων λέξεων, επειδή παρουσιάζουν ενίοτε την κληρονομημένη τάση, η οποία δεν υπαγορεύεται μόνο από το μέγεθος και την μετρική τους αξία, να εμφανίζονται σε συγκεκριμένη θέση του στίχου. Η συχνότητα εμφάνισης, συνήθως και στα δύο έπη, δηλώνεται με απλούς αριθμητικούς όρους (π.χ. «10 φορές στην *Ιλιάδα*, 7 φορές στην *Οδύσσεια*»), όπου οι αριθμοί αποτελούν τον ευκολότερο τρόπο απόδοσης των αρχικών δεδομένων και ελέγχου της χρήσης από τον υπομνηματιστή της έννοιας της λογοτυπικότητας. Ολόκληρο το ζήτημα των λογοτυπικών, συμβατικών και παραδοσιακών συστατικών της ομηρικής γλώσσας κρίνεται εξαιρετικά σημαντικό για την ακριβή αποτίμηση κάθε περικοπής και ασφαλώς του ποιήματος συνολικά. Μπορεί να ανιχνευθεί ένα είδος αντίδρασης προς τις ακραίες απαιτήσεις και τις καθόλου πειστικές στατιστικές που εξαπλώθηκαν μετά την επαναστατική θεωρία του Milman Parry, αλλά αληθεύει παρ' όλα αυτά ότι η χρήση εν μέρει στερεότυπης φρασεολογίας αποτελεί θεμελιώδη όψη του ύφους και της τεχνικής του Ομήρου —η οποία διαμόρφωσε σχεδόν την κοσμοθεωρία του. Όσο δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει τη «χρήση των λέξεων» από έναν συνηθισμένο ποιητή τόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τη «χρήση των φράσεων» από τον Όμηρο.

Ακόμη ένα θέμα πολλών επιμέρους σημειώσεων, το οποίο θα προκαλέσει εντύπωση στον αναγνώστη, είναι η προσήλωση στα αρχαία ομηρικά σχόλια —δηλαδή, στις αρχαίες κριτικές παρατηρήσεις που καταγράφονται σε μερικά μεσαιωνικά χειρόγραφα και κυρίως στον κώδικα A (βλ. παρακάτω Γενική Εισαγωγή, κεφ. 3)— και συγκεκριμένα σε όσα σύμφωνα με την έγκυρη άποψη του H. Erbse αντλήθηκαν από τον Αριστόνικο και τον Δίδυμο (κυρίως) και έτσι μεταφέρουν, έμμεσα ως επί το πλείστον, τις απόψεις του ίδιου του Αρίσταρχου. Τα ζητήματα αυτά συζητούνται διεξοδικότερα στο κεφ. 3 της Γενικής Εισαγωγής· στο μεταξύ ίσως είναι αναγκαία μια προκαταβολική δικαιολόγηση όλων εκείνων των στοιχείων που ενδέχεται να θεωρηθούν σχολαστικά σε ένα υπόμνημα που δεν προτίθεται να είναι ούτε οριστικό ούτε κατάφορτο σε περιφερειακή βιβλιογραφία. Συντρέχουν τρεις κύριοι λόγοι: πρώτον, η ομηρική κριτική της αλεξανδρινής περιόδου βρισκόταν μερικές φορές σε στενότερη επαφή από τον 6ο αιώνα π.Χ. με απόψεις και προβλήματα που αφορούσαν στα έπη όχι τόσο μέσω της χειρόγραφης παράδοσης όσο χάρη στη λιγότερο αυστηρή φιλολογική και δημόδη παράδοση· στις καλύτερες στιγμές της —αρκετά σπάνια ομολογουμένως— μπορεί να αντανακλά ιδέες που ανάγονται στην ίδια την εποχή του Ομήρου. Δεύτερον, αυτή η κριτική σχολή συνιστά τμήμα της ιστορίας των ποιημάτων, κάτι που ποτέ δεν θα κατορθώσει να γίνει η «υψηλή κριτική» του 19ου αιώνα λ.χ. Επιπλέον, αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τη στάση όχι μόνο της ελληνοιστικής περιόδου αλλά ακόμη και της κλασικής απέναντι στα μείζονα αυτά εθνικά έπη (όπως είχαν εξελιχθεί) και προσφέρει μια γεύση επικής «επίδρασης» κάποιων μορφής, η οποία είναι αξιοσημείωτη ακόμη και σε ένα υπόμνημα που επικεντρώνεται κυρίως στην *Ιλιάδα*. Έχουν σημειωθεί μερικές φορές ακόμη και οι υπερβολές αυτού του είδους φιλολογικής κριτικής, που ήταν πολλές, καθώς το επίπεδο της κριτικής, με εξαίρεση τον Αρίσταρχο, ήταν χαμηλό. Ακόμη, όμως, και προφανείς υπερβολές μπορεί να αποδειχθούν διδακτικές ή διασκεδαστικές και μας θυμίζουν πόσο επιφυλακτικοί πρέπει να είμαστε απέναντι στο επίπεδο της κριτικής σε άλλα σημεία. Τρίτον, ο ίδιος ο Αρίσταρχος ήταν εξαιρετος φιλόλογος και με την κριτική εργασία του κατόρθωσε να καθιερώσει την αρχαία κοινή έκδοση, η οποία ταυτίζεται ουσιαστικά με τη σύγχρονη. Τα πορίσματα του έργου του για τη στίξη και

την προσωδία (που σώζονται σε πολλά από τα σχόλια που μπορούν να αποδοθούν στον Νικάνορα και τον Ηρωδιανό) θεωρούνται εδώ κατά το μεγαλύτερο μέρος δεδομένα, αλλά οι απόψεις του για αμφιλεγόμενους στίχους και χωρία, καθώς και για συγκεκριμένες ομηρικές εκφράσεις και επεισόδια αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα οποιασδήποτε επισκόπησης του αποδεικτικού υλικού για τόσο σημαντικά ζητήματα.

Χρειάζεται να προσθέσουμε δύο ακόμη παρατηρήσεις: πρώτον, τα προκαταρκτικά κεφάλαια του ανά χειράς τόμου περιλαμβάνουν δοκίμια για διάφορες όψεις της *Ιλιάδας* και της σύνθεσής της. Καθώς πρόκειται για τον πρώτο τόμο της σειράς, τα κείμενα αυτά πραγματεύονται ουσιώδη εισαγωγικά θέματα όπως τη χρονολόγηση του Ομήρου και το ιστορικό του υπόβαθρο, το πρόβλημα της προφορικότητας, τον ρόλο της γραφής, τον ρυθμό, τους λογότυπους και άλλες συγκεκριμένες πτυχές του ύφους του· θα δοθούν επίσης περισσότερα στοιχεία για τα αρχαία σχόλια και τα ευρύτερα συμφραζόμενα των τεσσάρων πρώτων ραψωδιών. Κάθε ένας από τους επόμενους τόμους θα περιέχει άλλα κριτικά δοκίμια, με τα οποία ελπίζουμε να καλύψουμε τις διάφορες πλευρές της *Ιλιάδας* και να εξασφαλίσουμε ένα ολοκληρωμένο υπόβαθρο στο Υπόμνημα. Μερικά από αυτά τα δοκίμια εμφανίζονται αναπόφευκτα με καθυστέρηση, δηλαδή μετά το σημείο που πρωτοεμφανίζεται το θέμα που εξετάζουν· για παράδειγμα θα πραγματευτούμε τις παρομοιώσεις σε κάποιον από τους επόμενους τόμους, μολονότι θα ήταν χρήσιμο να διαθέτουμε μια γενική συζήτηση για το φαινόμενο αυτό ως υπόβαθρο των λεπτομερών σημειώσεων που αφορούν τις ανεπτυγμένες παρομοιώσεις των ραψωδιών Α-Δ. Παρομοίως ποιητικές περιγραφές μαχών πρωτοεμφανίζονται στη ραψωδία Δ, αλλά μια γενική πραγμάτευσή τους θα καθυστερήσει έως τον τρίτο (μάλλον) τόμο, όταν η μάχη γίνεται το κυρίαρχο στοιχείο της δράσης. Ζητούμε από τον αναγνώστη να δείξει κατανόηση για αυτήν την ασυνέπεια, η οποία ελπίζουμε ότι αντισταθμίζεται από πλεονεκτήματα.

Μια δεύτερη παρατήρηση είναι ότι ο υπογραφόμενος ίσως φανεί να υιοθετεί στον ανά χειράς τόμο μια περισσότερο «ενωτική» προσέγγιση σε σύγκριση με προηγούμενα κείμενά του. Το γεγονός αντικατοπτρίζει πιθανόν μια μικρή αλλαγή στάσης, αλλά οφείλεται κυρίως στο ότι, ενώ άλλα πράγματα έχουν την ίδια σημασία ακόμη και για κάποιον που προσπαθεί να συντάξει χρήσιμα και αντικειμενικά σχόλια, είναι προτιμότερο να ταχθούμε, ακόμη και εσφαλμένα, με τη συντηρητική πλευρά και να θεωρήσουμε ότι το κείμενό μας αντανάκλασε σε πολύ μεγάλο βαθμό το ποίημα του ίδιου του Ομήρου, εκτός από την περίπτωση στην οποία υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της άλλης άποψης σε σχέση με διάφορα πιθανά είδη νόθευσης. Όπως ήδη υπογραμμίσαμε, αληθεύει ότι σε κάθε σωζόμενη εκδοχή ενός μνημειακού ποιήματος, το οποίο συντέθηκε κυρίως στο πλαίσιο της προφορικής παράδοσης και ύστερα σε διάρκεια τουλάχιστον δύο γενεών διαδόθηκε διά στόματος παρακμαζόντων και οιονεί εγγράμματων αιιδών και ραψωδών, σχεδόν αναπόφευκτα υπάρχει ένας βαθμός χαλαρότητας και απομάκρυνσης από τον ίδιο τον λόγο του Ομήρου σε κάθε εκτέλεσή του.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βιβλία

- Amory Parry, *Blameless Aegisthus* A. Amory Parry, *Blameless Aegisthus: a Study of ἀμύμων and Other Homeric Epithets* (Leiden 1973)
- Andersen, *Diomedesgestalt* Oivind Andersen, *Die Diomedesgestalt in der Ilias* (Όσλο 1978)
- ANET J. B. Pritchard, εκδ., *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (3η έκδοση, Princeton 1969)
- Apthorp, *MS Evidence* M. J. Apthorp, *The Manuscript Evidence for Interpolation in Homer* (Χαϊδελβέργη 1980)
- Arch. Hom.* *Archaeologia Homerica: Die Denkmäler und das frühgriechische Epos*, εκδ. F. Matz και H. G. Buchholz (Γοττίγγη 1967 κ.ε.)
- Arend, *Scenen* W. Arend, *Die typischen Scenen bei Homer* (Βερολίνο 1933)
- Aspects* Tom Winniffrith, Penelope Murray και K. W. Gransden, εκδ., *Aspects of the Epic* (Λονδίνο 1983)
- Austin, *Archery* N. Austin, *Archery at the Dark of the Moon: Poetic Problems in Homer's Odyssey* (Berkeley–Los Angeles 1975)
- Berghold, *Zweikampf* W. Berghold, *Der Zweikampf des Paris und Menelaos* (Βόννη 1977)
- Boedeker, *Aphrodite* D. D. Boedeker, *Aphrodite's Entry into Greek Epic* (Leiden 1974)
- Bolling, *External Evidence* G. M. Bolling, *The External Evidence for Interpolation in Homer* (Οξφόρδη 1925)
- Bowra, *Tradition and Design* C. M. Bowra, *Tradition and Design in the Iliad* (Οξφόρδη 1930· ανατύπωση, Westport 1977)
- Bowra, *HP* C. M. Bowra, *Heroic Poetry* (Οξφόρδη 1952)
- Bremer, *HBOP* *Homer: Beyond Oral Poetry*, εκδ. J. M. Bremer, I. J. F. de Jong και J. Kalff (Άμστερνταμ 1987)
- Burkert, *Griechische Religion* W. Burkert, *Greek Religion: Archaic and Classical* (Οξφόρδη 1985)· αγγλική μετάφραση του *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* από τον John Raffan (Στουτγάρδη 1977)· [Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, μτφ. Ν. Π. Μπεζεντάκος, Α. Αβαγιανού, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993]
- Chantraine, *Dict.* P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (Παρίσι 1968-80)
- Chantraine, *GH* P. Chantraine, *Grammaire homérique* I-II (Παρίσι 1958-63)
- Coldstream, *Geometric Greece* J. N. Coldstream, *Geometric Greece* (Λονδίνο 1977)
- Commentary* *A Commentary on Homer's Odyssey*, τόμ. I, A. Heubeck, S. West και J. B. Hainsworth (Οξφόρδη 1988)· τόμ. II, A. Heubeck και A. Hoekstra (Οξφόρδη 1989)· τόμ. III, J. Russo, M. Fernández-Galiano και A. Heubeck (Οξφόρδη 1992)· αγγλική μετάφραση, με αναθεωρήσεις, του *Odissea*
- Cook, *Troad* J. M. Cook, *The Troad: an Archaeological and Topographical Study* (Οξφόρδη 1973)
- Crespo, *Prosodia* E. Crespo, *Elementos antiguos y modernos en la prosodia homérica* (Salamanca 1977)
- Cuillandre, *La Droite et la gauche* J. Cuillandre, *La Droite et la gauche dans les poèmes homériques* (Παρίσι 1944)
- Danek, *Dolonie* G. Danek, *Studien zur Dolonie* (WS Beiheft 12 [Βιέννη 1988])
- Davies M. Davies, *Epicorum Graecorum Fragmenta* (Göttingen 1988)
- de Jong, *Narrators* I. J. F. de Jong, *Narrators and Focalizers: the Presentation of the Story in the Iliad* (Άμστερνταμ 1987)
- Delebecque, *Cheval* E. Delebecque, *Le Cheval dans l'Iliade* (Παρίσι 1951)
- Denniston, *Particles* J. D. Denniston, *The Greek Particles* (2η έκδοση, Οξφόρδη 1951)

- Desborough, *Last Mycenaean* V. R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors* (Οξφόρδη 1964)
 Dodds, *Greeks and the Irrational* E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley–Los Angeles 1951)
- Edwards, *HPI* M. W. Edwards, *Homer, Poet of the Iliad* (Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1987)
 Erbse H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*, τόμ. I-V (+ ευρετήρια) (Βερολίνο 1969-87)
 Erbse, *Funktion der Götter* H. Erbse, *Untersuchungen zur Funktion der Götter im homerischen Epos* (Βερολίνο 1986)
- Espermann, *Antenor, Theano, Antenoriden* I. Espermann, *Antenor, Theano, Antenoriden: ihre Person und Bedeutung in der Ilias* (Meisenheim am Glan 1980)
- Fenik, *Rhesus* B. C. Fenik, *Iliad X and the Rhesus: the Myth* (Βρυξέλλες 1964)
 Fenik, *TBS* B. C. Fenik, *Typical Battle Scenes in the Iliad* (*Hermes Einzelschriften* 21, Wiesbaden 1968)
- Fenik, *Tradition* B. C. Fenik, *Homer: Tradition and Invention* (Leiden 1978)
 Fenik, *Homer and the Nibelungenlied* B. C. Fenik, *Homer and the Nibelungenlied: Comparative Studies in Epic Style* (Cambridge, Mass. 1986)
- Finley, *World* M. I. Finley, *The World of Odysseus* (2η έκδοση, Harmondsworth 1979)
 Foley, *Traditional Oral Epic* J. M. Foley, *Traditional Oral Epic: the Odyssey, Beowulf, and the Serbo-Croatian Return Song* (Berkeley-Los Angeles 1990)
- Foxhall και Davies, *The Trojan War* L. Foxhall και J. K. Davies, εκδ., *The Trojan War* (Bristol 1984)
 Fränkel, *Gleichnisse* H. Fränkel, *Die homerischen Gleichnisse* (Göttingen 1921)
 Friedrich, *Verwundung* W. H. Friedrich, *Verwundung und Tod in der Ilias* (Γοττίνγη 1956)
 Friis Johansen, *Iliad* K. Friis Johansen, *The Iliad in Early Greek Art* (Κοπεγχάγη 1967)
 Frisk H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch* (Χαϊδελεβέργη 1954-73)
- Giovannini, *Étude* A. Giovannini, *Étude historique sur les origines des catalogues des vaisseaux* (Βέρονη 1969)
- Goodwin, *Syntax* W. W. Goodwin, *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb* (2η έκδοση, Λονδίνο 1929)
- Greenhalgh, *Early Greek Warfare* P. A. L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare: Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages* (Cambridge 1973)
- Griffin, *HLD* J. Griffin, *Homer on Life and Death* (Οξφόρδη 1980) [Ο Όμηρος για τη ζωή και τον θάνατο, μτφ. Παντ. Ανδρικόπουλος, εκδ. 21^{ος} αιώνας, Αθήνα 1999]
- Hainsworth, *Flexibility* J. B. Hainsworth, *The Flexibility of the Homeric Formula* (Οξφόρδη 1968)
 Hainsworth, *Od.* Alfred Heubeck, Stephanie West και J. B. Hainsworth, *A Commentary on Homer's Odyssey* τόμ. I (Οξφόρδη 1988)
- Hatto, *Traditions* A. T. Hatto, εκδ., *Traditions of Heroic and Epic Poetry* (Λονδίνο 1980-9)
 Higbie, *Measure and Music* C. Higbie, *Measure and Music: Enjambment and Sentence Structure in the Iliad* (Οξφόρδη 1990)
- Hoekstra, *Modifications* A. Hoekstra, *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes* (Άμστερνταμ 1965)
 Hoekstra, *SES* A. Hoekstra, *The Sub-epic Stage of the Formulaic Tradition* (Άμστερνταμ 1969)
 Hoekstra, *Epic Verse before Homer* A. Hoekstra, *Epic Verse before Homer* (Άμστερνταμ 1981)
 Hoekstra, *Od.* A. Heubeck και A. Hoekstra, *A Commentary on Homer's Odyssey II* (Οξφόρδη 1989)
- HSL R. Hope Simpson και J. F. Lazenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad* (Οξφόρδη 1970)
- Janko, *HHH* Richard Janko, *Homer, Hesiod and the Hymns* (Cambridge 1982)
- Κακριδής, *Researches* J. T. Kakridis, *Homeric Researches* (Lund 1949)
 Kiparsky, *Oral Poetry* P. Kiparsky, *Oral Poetry: Some Linguistic and Typological Considerations*, στο: B. A. Stolz και R. B. Shannon, εκδ., *Oral Literature and the Formula* (Ann Arbor 1976)
- Kirk, *Myth* G. S. Kirk, *Myth: its Meaning and Functions* (Cambridge, Berkeley και Los Angeles 1970)
 Kirk, *Songs* G. S. Kirk, *The Songs of Homer* (Cambridge 1962)
 Kirk, *HOT* G. S. Kirk, *Homer and the Oral Tradition* (Cambridge 1976)

Krischer, <i>Konventionen</i>	T. Krischer, <i>Formale Konventionen der homerischen Epik</i> (Μόναχο 1971)
Kullmann, <i>Quellen</i>	W. Kullmann, <i>Die Quellen der Ilias</i> (Wiesbaden 1960)
Kurt, <i>Fachausdrücke</i>	C. Kurt, <i>Seemännische Fachausdrücke bei Homer</i> (Göttingen 1979)
<i>Language and Background</i>	<i>The Language and Background of Homer</i> , G. S. Kirk, εκδ. (Cambridge 1964)
Latacz, <i>Kampfdarstellung</i>	J. Latacz, <i>Kampfparänese, Kampfdarstellung und Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallinos und Tyrtaios</i> (Μόναχο 1977)
Lawrence, <i>Fortification</i>	A. W. Lawrence, <i>Greek Aims in Fortification</i> (Οξφόρδη 1979)
Leaf	W. Leaf, <i>The Iliad I-II</i> (2η έκδοση, Λονδίνο 1900-2)
Leumann, <i>HW</i>	M. Leumann, <i>Homerische Wörter</i> (Βασιλεία 1950)
<i>LfgRE</i>	<i>Lexicon des frühgriechischen Epos</i> , εκδ. B. Snell και H. Erbse (Γοτίγγη 1955 κ.ε.)
<i>LIMC</i>	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , εκδ. H. C. Ackermann και J. R. Gisler (Ζυρίχη 1981 κ.ε.)
Lohmann, <i>Reden</i>	D. Lohmann, <i>Die Komposition der Reden in der Ilias</i> (Βερολίνο 1970)
Lorimer, <i>HM</i>	H. L. Lorimer, <i>Homer and the Monuments</i> (Λονδίνο 1950)
L-P	E. Lobel και D. L. Page, <i>Poetarum Lesbiorum Fragmenta</i> (Οξφόρδη 1955)
<i>LSJ</i>	H. Liddell, R. Scott και H. S. Jones, <i>A Greek-English Lexicon</i> (9η έκδοση, Οξφόρδη 1940)
MacLeod, <i>Iliad XXIV</i>	G. W. MacLeod, <i>Homer, Iliad Book XXIV</i> (Cambridge 1982)
Meister, <i>Kunstsprache</i>	K. Meister, <i>Die homerische Kunstsprache</i> (Λιψία 1921)
Monro, <i>HG</i>	D. B. Monro, <i>A Grammar of the Homeric Dialect</i> (2η έκδοση, Οξφόρδη 1891)
Moulton, <i>Similes</i>	Carroll Moulton, <i>Similes in the Homeric Poems</i> (<i>Hypomnemata</i> 49, Γοτίγγη 1977)
M-W	R. Merkelbach και M. L. West, εκδ., <i>Fragmenta Hesiodica</i> (Οξφόρδη 1967)
Mueller, <i>Iliad</i>	M. Mueller, <i>The Iliad</i> (Λονδίνο 1984)
Murray, <i>Rise</i>	G. Murray, <i>The Rise of the Greek Epic</i> (4η έκδοση, Οξφόρδη 1934)
Nagler, <i>Spontaneity</i>	M. N. Nagler, <i>Spontaneity and Tradition: a Study in the Oral Art of Homer</i> (Berkeley-Los Angeles 1974)
Nagy, <i>Best of the Achaeans</i>	G. Nagy, <i>The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry</i> (Βαλτιμόρη 1979)
Nickau, <i>Zenodotos</i>	K. Nickau, <i>Untersuchungen zur textkritischen Methode des Zenodotos von Ephesos</i> (Βερολίνο 1977)
Nilsson, <i>GgrR</i>	M. P. Nilsson, <i>Geschichte der griechischen Religion I</i> (3η έκδ., Μόναχο 1967)
Nilsson, <i>HM</i>	M. P. Nilsson, <i>Homer and Mycenae</i> (Λονδίνο 1933)
OCT	Oxford Classical Texts: <i>Homeri Opera I-V</i> : τόμ. I-II (Ιλιάδα) εκδ. D. B. Monro και T. W. Allen (3 ^η έκδοση, Οξφόρδη 1920)· III-IV (Οδύσσεια) εκδ. T. W. Allen (2 ^η έκδοση, Οξφόρδη 1917-19)· V (Ύμνοι κ.ο.κ.) εκδ. T. W. Allen (Οξφόρδη 1912)
<i>Odissea</i>	Omero, <i>Odissea</i> (γενικός εκδότης, A. Heubeck· Fondazione Lorenzo Valla, 1981-7)· βλ. <i>Commentary</i>
Page, <i>HHI</i>	D. L. Page, <i>History and the Homeric Iliad</i> (Berkeley και Los Angeles 1959)
Page, <i>Odyssey</i>	D. L. Page, <i>The Homeric Odyssey</i> (Οξφόρδη 1955)
Page	D. L. Page, <i>Poetae Melici Graeci</i> (Οξφόρδη 1962)
Parker, <i>Miasma</i>	Robert Parker, <i>Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion</i> (Οξφόρδη 1983)
Parry, <i>MHV</i>	A. Parry, εκδ., <i>The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry</i> (Οξφόρδη 1971)
Peristiany, <i>Honour and Shame</i>	<i>Honour and Shame: the Values of Mediterranean Society</i> , εκδ. J. G. Peristiany (Λονδίνο 1955)
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , εκδ. G. Wissowa κ.ά. (Στουτγάρδη 1893 κ.ε.)
Redfield, <i>Nature and Culture</i>	J. M. Redfield, <i>Nature and Culture in the Iliad: the Tragedy of Hector</i> (Σικάγο 1975)
Reinhardt, <i>IuD</i>	K. Reinhardt, <i>Die Ilias und ihr Dichter</i> , εκδ. U. Hölscher (Γοτίγγη 1961)
Richter, <i>Furniture</i>	G. Richter, <i>The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans</i> (Λονδίνο 1966)

- Risch, *Wortbildung*
 Ruijgh, *τε épique*
 Ruijgh, *L'Elément achéen*
 Sachs, *Traditional Phrase*
 Schadewaldt, *Aufbau*
 Schadewaldt, *Iliasstudien*
 Schein, *Mortal Hero*
 Schmidt, *Weltbild*
 SCHS
 Schulze, *QE*
 Schwyzer, *Gr. Gr.*
 Scott, *Simile*
 Shewan, *Lay of Dolon*
 Shipp, *Studies*
 Shipp, *Vocabulary*
 Stockinger, *Vorzeichen*
 Strasburger, *Kämpfer*
Studies Palmer
Studies Webster
 Thalmann, *Conventions*
 Thompson, *Motif Index*
 Thornton, *Supplication*
 Trümpy, *Fachausdrücke*
 van der Valk, *Researches*
 van Thiel, *Ilias und Iliaden*
 Ventris και Chadwick, *Documents*
 Vermeule, *GBA*
 Vermeule, *Aspects of Death*
 Vernant, *Problèmes de la guerre*
 von Kamptz, *Personennamen*
 von der Mühlh, *Hypomnema*
 Wace και Stubbings, *Companion*
 Wackernagel, *Untersuchungen*
 Wathelet, *Traits éoliens*
 Wathelet, *Dictionnaire*
 Webster, *Mycenae to Homer*
 West, *Od.*
 West, *Ptolemaic Papyri*
 West, *GM*
 West, *Theogony*
 West, *Works and Days*
 Whallon, *Formula, Character, and Context*
 E. Risch, *Wortbildung der homerischen Sprache* (2η έκδοση, Βερολίνο 1973)
 C. J. Ruijgh, *Autour de 'τε épique': études sur la syntaxe grecque* (Άμστερνταμ 1971)
 C. J. Ruijgh, *L'Elément achéen dans la langue épique* (Assen 1957)
 R. Sacks, *The Traditional Phrase in Homer* (Leiden 1987)
 W. Schadewaldt, *Der Aufbau der Ilias* (Φραγκφούρτη 1975)
 W. Schadewaldt, *Iliasstudien* (Λιψία 1938)
 Seth L. Schein, *The Mortal Hero: an Introduction to Homer's Iliad* (Berkeley, Los Angeles και Λονδίνο 1984)
 Martin Schmidt, *Die Erklärungen zum Weltbild Homers in der bT-Scholien zur Ilias* (Μόναχο 1976)
 Serbo-Croatian Heroic Songs, εκδ. Μιτφρ. A. B. Lord κ.ά. (Cambridge, Mass. 1954 κ.ε.)
 W. Schulze, *Quaestiones Epicae* (Gütersloh 1892)
 E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I-III (Μόναχο 1939-53)
 W. C. Scott, *The Oral Nature of the Homeric Simile* (Leiden 1974)
 A. Shewan, *The Lay of Dolon* (Λονδίνο 1911)
 G. P. Shipp, *Studies in the Language of Homer* (2η έκδοση, Cambridge 1972)
 G. P. Shipp, *Modern Greek Evidence for the Ancient Greek Vocabulary* (Σίδνεϋ 1979)
 H. Stockinger, *Die Vorzeichen im homerischen Epos* (St Ottilien 1959)
 G. Strasburger, *Die kleinen Kämpfer der Ilias* (Φραγκφούρτη 1954)
Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics offered to Leonard R. Palmer, εκδ. A. Morpurgo Davies και W. Meid (Innsbruck 1976)
Studies in Honour of T. B. L. Webster I, J. H. Betts, J. T. Hooker και J. R. Green (εκδ.), (Bristol 1986)
 W. G. Thalmann, *Conventions of Form and Thought in Early Greek Epic Poetry* (Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1984)
 S. Thompson, *Motif Index of Folk Literature* (Κοπεγχάγη 1955-8)
 Agathe Thornton, *Homer's Iliad: its Composition and the Motif of Supplication* (Γοττίγγη 1984)
 Hans Trümpy, *Kriegerische Fachausdrücke im griechischen Epos* (Βασιλεία 1950)
 M. H. A. L. H. van der Valk, *Researches on the Text and Scholia of the Iliad* I-II (Leiden 1963-4)
 H. van Thiel, *Ilias und Iliaden* (Βασιλεία -Στουτγάρδη 1982)
 M. Ventris και J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (2η έκδ., Cambridge 1973)
 Emily Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (Σικάγο και Λονδίνο 1972)
 E. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Poetry and Life* (Berkeley-Los Angeles 1979)
 J.-P. Vernant, εκδ., *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (Παρίσι 1968)
 Hans von Kamptz, *Homerische Personennamen* (Γοττίγγη 1982)
 P. von der Mühlh, *Kritisches Hypomnema zur Ilias* (Βασιλεία 1952)
 A. J. B. Wace και F. H. Stubbings, *A Companion to Homer* (Λονδίνο 1962)
 J. Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer* (Göttingen 1916-ανατύπωση 1970)
 P. Wathelet, *Les traits éoliens dans la langue de l'épopée grecque* (Ρώμη 1970)
 P. Wathelet, *Dictionnaire des Troyens de l'Iliade* I-II (Λιέγη 1988)
 T. B. L. Webster, *From Mycenae to Homer* (2η έκδοση, Λονδίνο 1964)
 Alfred Heubeck, Stephanie West και J. B. Hainsworth, *A Commentary on Homer's Odyssey* τόμ. I (Οξφόρδη 1988)
 S. West, *The Ptolemaic Papyri of Homer* (Κολωνία και Opladen 1967)
 M. L. West, *Greek Metre* (Οξφόρδη 1982)
 M. L. West, *Hesiod, Theogony* (Οξφόρδη 1966)
 M. L. West, *Hesiod, Works and Days* (Οξφόρδη 1978)
 W. Whallon, *Formula, Character, and Context: Studies in Homeric, Old English, and*

	<i>Old Testament Poetry</i> (Ουάσιγκτον 1969)
Whitman, <i>HHT</i>	C. H. Whitman, <i>Homer and the Heroic Tradition</i> (Cambridge, Mass. 1958)
Wilamowitz, <i>IuH</i>	U. von Wilamowitz-Moellendorf, <i>Die Ilias und Homer</i> (Βερολίνο 1916)
Wilamowitz, <i>Untersuchungen</i>	U. von Wilamowitz-Moellendorf, <i>Homerische Untersuchungen</i> (Βερολίνο 1884)
Willcock	M. M. Willcock, <i>The Iliad of Homer, Books I-XII</i> (Λονδίνο 1978)
Willcock, <i>Companion</i>	M. M. Willcock, <i>A Companion to the Iliad</i> (Σικάγο και Λονδίνο 1976)
Wyatt, <i>ML</i>	W. Wyatt, <i>Metrical Lengthening in Homer</i> (Ρώμη 1969)

Από τότε που δημοσιεύθηκε το Υπόμνημα του Cambridge University Press το 1993 η παραγωγή βιβλίων και άρθρων που είναι σημαντικά για την εξήγηση της Ιλιάδας και τα ειδικά ενδιαφέροντα αυτού του τόμου συνεχίζεται αμείωτα. Εν πρώτοις το *A New Companion to Homer*, εκδ. I. Morris και B. Powell (Leiden 1996). Για τις συγκριτικές μελέτες βλ. A. B. Lord, *The Singer Resumes the Tale*, εκδ. M. L. Lord (Cornell 1995) και J. M. Foley, *Homer's Traditional Art* (Pennsylvania State University 1999). Γενικού ενδιαφέροντος είναι τα έργα των O. Taplin, *Homeric Soundings* (Οξφόρδη 1992)· K. Stanley, *The Shield of Homer* (Princeton 1993)· S. Lowenstam, *The Scepter and the Spear* (Lanham, Maryland 1993)· V. di Benedetto, *Nel laboratorio di Omero*, (Τορίνο 1994)· M. Alden, *Homer Beside Himself* (Οξφόρδη 2000)· I. Mylonas Shear, *Tales of the Heroes* (Αθήνα 2000) για την αρχαιολογία. Σημαντικές συλλογές άρθρων: *Zweihundert Jahre Homer-Forschung*, εκδ. J. Latacz (Teubner 1991)· *Hommage à Milman Parry*, εκδ. F. Letoublon (Άμστερνταμ 1997)· *Homer*, εκδ. I. McAuslan και P. Walcot (Οξφόρδη 1998)· *Omero tremila anni dopo*, εκδ. F. Montanari (Ρώμη 2002).

Περιοδικά

AJP	American Journal of Philology
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BSA	Annual of the British School of Archaeology at Athens
Class. et Med.	Classica et Mediaevalia
CPh	Classical Philology
CQ	Classical Quarterly
GGN	Nachrichten von der Gesellschaft zu Göttingen (phil.-hist. Klasse)
IF	Indogermanische Forschungen
JHS	Journal of Hellenic Studies
LCM	Liverpool Classical Monthly
Mnem.	Mnemosyne
Mus. Helv.	Museum Helveticum
PCPS	Proceedings of the Cambridge Philological Society
REG	Revue des Études Grecques
RhM	Rheinisches Museum
SMEA	Studi micenei ed egeo-anatolici
TAPA	Transactions and Proceedings of the American Philological Association
WS	Wiener Studien
YCS	Yale Classical Studies